

การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม
ที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี*
THE DEVELOPMENT OF THE MANAGEMENT EFFICIENCY
FOR DHAMMA PRACTICE CENTERS WITH THE NETWORK
OF WAT AMPHAWAN IN SINGBURI PROVINCE

พระนรินทร์ โชติปาโล, พระเทพวัชรสารบัณฑิต (ประสาร จันทสาโร)
Phra Narin Jotipalo, Phrathepvajarasarabundit (Prasarn Chanthasaro)
วัดอัมพวัน, สิงห์บุรี
Wat Amphawan, Singburi
Corresponding Author E-mail: Lpja2552@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1. ศึกษาสภาพทั่วไปการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี 2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการ และ 3. นำเสนอการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการ วิธีดำเนินการวิจัยเป็นแบบผสมวิธี ระหว่างการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการสัมภาษณ์กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 20 รูปหรือคน และการวิจัยเชิงปริมาณ ใช้แบบสอบถามอุบาสก อุบาสิกาที่มาปฏิบัติธรรมกับสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่าย วัดอัมพวัน จำนวน 398 คน แล้วทำการสนทนากลุ่มกับผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 11 รูปหรือคน นำไปวิเคราะห์แบบพรรณนาความ สรุปเป็นความเรียง ผลการวิจัยพบว่า 1. สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม สถานที่ที่มีความพร้อมและพระวิปัสสนาจารย์มีความเชี่ยวชาญ การบริหารจัดการดี แต่ยังมีข้อจำกัดด้านบุคลากร งบประมาณ และเทคโนโลยี 2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารมีความสัปปายะมาก และสำนักปฏิบัติตามเกณฑ์มาตรฐานสำนักปฏิบัติธรรมจังหวัดดีเด่นทั้งสามด้านได้เป็นอย่างดี 3. การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม ได้แก่ ปรับปรุงสถานที่ให้สะอาด ปลอดภัยสม่ำเสมอ พัฒนาศักยภาพพระวิปัสสนาจารย์ ส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีในการเผยแผ่ กระจายงาน หาจิตอาสาสมัครสนับสนุน ประเมินผลเป็นระยะ จัดหาทุนสนับสนุน บริหารงบประมาณอย่างโปร่งใส พัฒนาล้างงานทางเลือก

คำสำคัญ: การพัฒนา; ประสิทธิภาพ; การบริหารจัดการ; สำนักปฏิบัติธรรม

Abstract

Objectives of this research article were: 1. To study the general conditions, 2. To identify the influencing factors, and 3. To propose approaches for enhancing the management efficiency of Dhamma practice centers affiliated with Wat Amphawan in Singburi Province, conducted by the mixed-methods. combining qualitative and quantitative methods. The qualitative research, data were collected by in-depth interviewing 20 key informants, while the quantitative research used questionnaires to collect data from 398 samples who were lay practitioners who attended meditation retreats at the affiliated Dhamma practice centers. In addition, a focus group discussion was conducted with 11 participants. The findings were analyzed by descriptive interpretation and presented in an essay format.

The research findings revealed that 1. General conditions of the management of the Dhamma practice centers showed that the facilities were well-prepared and the Vipassana masters were highly skilled. The management was effective. However, limitations remained in terms of personnel, budget, and technological resources. 2. Influencing factors included a highly supportive environment, and the centers performed well in all three dimensions of the provincial model standards for outstanding Dhamma practice centers. 3. Development of management efficiency should include improving facilities to ensure consistent cleanliness and safety, enhancing the capabilities of Vipassana masters, promoting the use of technology for Dhamma dissemination, distributing tasks effectively, recruiting volunteers, conducting periodic evaluations, securing funding, managing budgets transparently, and developing alternative energy sources.

Keywords: Development; Efficiency; Management; Dhamma Practice Center

บทนำ

ในพระพุทธศาสนา ชุระมีสองประการ คือ คັນถุระ (การศึกษา) และวิปัสสนาธุระ (การปฏิบัติ) โดยการเจริญสติปัฏฐาน 4 เป็นหนทางเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ถึงมรรคผลนิพพาน มหาเถรสมาคมจึงส่งเสริมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมทั่วประเทศ มีวัดที่ได้รับการรับรองมากกว่า 1,500 แห่ง (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2558)

วัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี นำโดยหลวงพ่ोजรัญฐิตธมโม เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่ได้รับ
ความนิยมสูง ท่านเน้นการพัฒนาจิตใจด้วยศีล สมาธิ ปัญญา สอนให้พึ่งตนเองด้วยการ
ปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่อง จนได้รับรางวัลสำนักปฏิบัติธรรมดีเด่นปี พ.ศ. 2552 (สำนักงาน
พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2552)

ด้วยแรงศรัทธา ศูนย์ปฏิบัติธรรมสาขาของวัดอัมพวันจึงได้ก่อตั้งขึ้นหลายแห่ง
ทั่วประเทศ เพื่อสานต่อปณิธานของหลวงพ่ोजรัญฐิตธมโมในการปลูกคนให้ตื่น พัฒนาคน และ
สร้างสังคมด้วยธรรมแม้สังคมจะพัฒนาไปไกลในด้านวัตถุ แต่การพัฒนาด้านจิตใจกลับ
ถูกละเลย ทั้งในระบบการศึกษาและสถาบันต่าง ๆ ส่งผลให้คุณธรรมในสังคมเสื่อมถอย
โดยเฉพาะเยาวชนที่ขาดแบบอย่างที่ดี (สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2558)
ปัญหาเช่น การไร้ระเบียบวินัย ขาดความรับผิดชอบ และจิตสำนึกสาธารณะกำลังทวี
ความรุนแรง (อริศรา เล็กสรรเสริญ และคณะ, 2563) การปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน 4
เป็นทางออกที่สำคัญ หลวงพ่ोजรัญฐิตธมโมเน้นการพึ่งตนเองด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จึงมีการจัดตั้ง
สำนักปฏิบัติธรรมทั่วประเทศ

เมื่อมีสำนักปฏิบัติธรรมมากขึ้นกลับพบปัญหาด้านการบริหารที่ยังไม่เป็นระบบ
ในฐานที่วัดอัมพวันเป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จและมีเครือข่ายทั่วประเทศ
หากมีการถอดบทเรียนเพื่อให้สำนักปฏิบัติธรรมเป็นที่พึ่งทางใจอย่างแท้จริง จำเป็นต้อง
พัฒนาการบริหารจัดการให้มีคุณภาพตรงตามเกณฑ์มาตรฐานสำนักปฏิบัติธรรมประจำ
จังหวัดดีเด่น (กองพุทธศาสนศึกษา, 2555) โดยบูรณาการหลักสัปปายะ 7 กับแนวคิด
การบริหารสมัยใหม่ให้เกิดประสิทธิผลเป็นรูปธรรม

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว หากปัญหาข้างต้นไม่ได้รับ
การแก้ไขจะส่งผลทำให้สำนักปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นความหวังของสังคมต้องประสบปัญหา
อาจทำให้ประชาชนไม่อยากเข้าวัดปฏิบัติธรรม ด้วยเพราะการบริหารจัดการไม่มีคุณภาพ
ไม่มีมาตรฐาน ไม่สัปปายะแก่การเจริญภาวนา ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษา
ความเป็นไปได้ในการหาแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการ
เครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมที่สมบูรณ์แบบเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่าย
ของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม
ที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี

3. เพื่อนำเสนอการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบของการวิจัย

เป็นการวิจัยแบบผสมผสานวิธี (Mixed Methods Research) ระหว่างการวิจัยเชิงคุณภาพจากการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ และการวิจัยเชิงปริมาณใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงสำรวจ โดยเก็บข้อมูลภาคสนาม จากกลุ่มตัวอย่าง

2. ประชากร กลุ่มตัวอย่าง และผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

2.1 ประชากร ได้แก่ อุบาสกอุบาสิกาของสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวันจังหวัดสิงห์บุรีจำนวน 5 แห่ง ประกอบด้วย วัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน จังหวัดขอนแก่น วัดตาลเอน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศูนย์ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน วัดถ้ำพระผาคอก จังหวัดเชียงรายและศูนย์ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พุทธมณฑลนาบุญ สามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี รวมทั้งสิ้น 56,030 คน (วัดอัมพวันและเครือข่าย, 2566)

2.2 กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย โดยได้ทำการสุ่มมาจากประชากร คำนวณตามสูตรของทาโร่ ยามาเน่ (Yamane, 1973) ได้กลุ่มตัวอย่าง 398 คน

2.3 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ที่เกี่ยวข้องกับสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี จำนวน 20 รูปหรือคน แบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ 1 พระสังฆาธิการ กลุ่มที่ 2 พระวิปัสสนาจารย์ กลุ่มที่ 3 เจ้าหน้าที่วัด และกลุ่มที่ 4 ตัวแทนผู้ปฏิบัติธรรม

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

3.1 การวิจัยเชิงปริมาณ เป็นแบบสอบถาม (Questionnaires) โดยแบ่งออกเป็น 5 ตอน ดังนี้ ตอนที่ 1 คำถามเกี่ยวกับข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม ตอนที่ 2 ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการบริหารจัดการ รวม 3 ด้าน ได้แก่ ด้านสถานที่ ด้านวิปัสสนาจารย์/แนวทางการสอน และด้านการบริการจัดการ ตอนที่ 3 ความคิดเห็นเกี่ยวกับหลักธรรมสัปปายะ 7 ตอนที่ 4 คำถามเกี่ยวกับความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิภาพในการบริหารจัดการ ได้แก่ 1. คุณภาพของงาน 2. ปริมาณงาน 3. เวลา 4. ค่าใช้จ่าย โดยผู้ตอบแบบสอบถามจะต้องเลือกทำเครื่องหมาย (✓) ในช่องระดับความคิดเห็นที่สอดคล้องกับตนเองมากที่สุดระดับคะแนน 5 ระดับ (Rating Scale) และตอนที่ 5 เป็นแบบสอบถามเกี่ยวกับปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะต่อการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นคำถามแบบปลายเปิด โดยผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบ

เครื่องมือการวิจัยและเนื้อหาวิจัยไม่น้อยกว่า 5 ท่าน หากค่าดัชนีความสอดคล้อง (IOC) ได้ค่าดัชนีความสอดคล้อง และได้ค่าสัมประสิทธิ์แอลฟาของความเชื่อมั่นแบบสอบถาม (Try Out) ทั้งฉบับเท่ากับ 0.957

3.2 การวิจัยเชิงคุณภาพ ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ แบ่งออกเป็น 2 ตอน ดังนี้ ตอนที่ 1 เป็นข้อมูลทั่วไปของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ และตอนที่ 2 เป็นคำถามเกี่ยวกับการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการ คำถามจำนวน 8 ข้อ ผ่านการตรวจสอบคุณภาพเครื่องมือด้วยการหาค่าความเที่ยงตรง (Validity) โดยการหาค่า CVI ซึ่งให้ผู้เชี่ยวชาญ (Experts) จำนวน 5 รูปหรือคน เพื่อพิจารณาทั้งในด้านเนื้อหาสาระ และโครงสร้างของคำถาม รูปแบบของแบบสัมภาษณ์ ตลอดจนภาษาที่ใช้และตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือและเมื่อได้ผลการหาค่า CVI เท่ากับ 1.00 ทุกข้อ ผู้วิจัยเลือกใช้วิธีการเจาะจงผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่สามารถสะท้อนถึงสถานการณ์จริงได้อย่างครบถ้วน จำนวน 20 รูปหรือคน

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

4.1 การวิจัยเชิงปริมาณ รวบรวมแบบสอบถาม เพื่อนำข้อมูลที่ได้ไปวิเคราะห์และประมวลผลโดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ต่อไป

4.2 การวิจัยเชิงคุณภาพ ได้ดำเนินการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 20 รูปหรือคน ตามวัน เวลาและสถานที่ตามที่นัดหมายไว้จนครบทุกประเด็น และได้ขออนุญาตจัดบันทึก บันทึกเสียงและถ่ายภาพประกอบการสัมภาษณ์ เมื่อได้ข้อมูลดิบมาจึงได้มารวบรวมแล้วนำมาวิเคราะห์โดยวิธีการที่เหมาะสมและนำเสนอต่อไป

5. การวิเคราะห์ข้อมูล และสถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล

5.1 การวิจัยเชิงปริมาณ ใช้โปรแกรมสำเร็จรูปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ โดยใช้ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และการวิเคราะห์ถดถอยพหุคูณ หลังจากนั้นนำผลการวิจัยมาสนทนากลุ่มเฉพาะกับผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 11 รูปหรือคน

5.2 การวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยนำข้อมูลมาเรียบเรียง จากนั้นนำมาวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) ตีความหมายเชื่อมโยงความสัมพันธ์เพื่อหาคำตอบตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

ผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี พบว่า คุณภาพของสถานที่ มีความสะอาด สิ่งอำนวยความสะดวกครบถ้วน และบรรยากาศที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม รวมถึงการจัดพื้นที่แยกโซนอย่างเหมาะสม ด้านพระวิปัสสนาจารย์มีความรู้ ทักษะ และความเชี่ยวชาญตามแนวปฏิบัติของหลวงพ่ोजริฐ มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง แต่ยังมีขาดบุคลากรและทักษะด้านเทคโนโลยี

ด้านการบริหารจัดการมีระบบที่ต้องพัฒนาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเน้นการใช้เทคโนโลยีความโปร่งใส และการรับฟังความคิดเห็น ปริมาณงานสามารถรองรับผู้ปฏิบัติธรรมได้มาก ในช่วงเทศกาลอาจแออัดไปบ้าง ต้องการพระวิปัสสนาจารย์ และบุคลากรสนับสนุนเวลาในการจัดกิจกรรมมีการวางแผนอย่างเป็นระบบ แต่ยังคงต้องปรับปรุงการประสานงานส่วนด้านค่าใช้จ่าย มีการบริหารจัดการอย่างรอบคอบ โปร่งใสค่าใช้จ่าย มีต้นทุนในการบริหารจัดการค่อนข้างสูง ไม่มีการเรียกเก็บค่าใช้จ่ายจากผู้ปฏิบัติธรรม เปิดโอกาสทำบุญตามอัธยาศัย

2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี 1. เกณฑ์มาตรฐานสำนักปฏิบัติธรรมจังหวัดดีเด่น โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{X}=4.47$, $S.D.=0.54$) และเมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านพระวิปัสสนาจารย์อยู่ในระดับมากที่สุด ที่เหลือคือ ด้านสถานที่ ด้านบริหารจัดการอยู่ในระดับมาก พิจารณาเป็นรายด้าน มีสถานที่เหมาะสมต่อการปฏิบัติธรรมมีที่พัก ศาลาปฏิบัติ ห้องน้ำ โรงทานเพียงพอ สะอาด เงียบสงบ ร่มรื่น มีแผนพัฒนาสถานที่อย่างต่อเนื่อง พระวิปัสสนาจารย์มีความเชี่ยวชาญและประสบการณ์สูงในการสอนธรรมะและการปฏิบัติกรรมฐาน สามารถถ่ายทอดหลักธรรมได้เข้าใจง่ายและลึกซึ้ง มีเมตตา เอาใจใส่ การบริหารมีระบบงานชัดเจนและโปร่งใส มีโอกาสในการพัฒนาด้านการใช้เทคโนโลยีและสร้างเครือข่าย ขณะที่อุปสรรคสำคัญ คือ ข้อกฎหมาย งบประมาณ และแรงกดดันจากภายนอก 2. หลักสัปปายะ 7 ภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{X}=4.40$, $S.D.=0.55$) และเมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า สถานที่เงียบสงบ ร่มรื่น ปลอดภัย และมีสิ่งปลูกสร้างเป็นสัดส่วน การเดินทางสะดวก ใกล้ถนนสายหลักและระบบขนส่ง การสนทนาในกรอบธรรมะ พระวิปัสสนาจารย์และเจ้าหน้าที่มีคุณธรรมและพร้อมดูแลผู้ปฏิบัติธรรม อาหารที่สะอาดเพียงพอ เหมาะกับการปฏิบัติธรรม สภาพอากาศที่เหมาะสมและอาคารที่ปรับให้เข้ากับฤดูกาล และการจัดกิจกรรมอย่างสมดุลและเอื้อต่อผู้มีข้อจำกัด เพื่อส่งเสริมการปฏิบัติธรรมที่ราบรื่นและยั่งยืน นำตัวแปรพยากรณ์เข้าไปในสมการทุกตัว ได้ค่า $R=.772$, ค่า $R^2=.878^a$ ชุดตัวแปรพยากรณ์ (X1) และ (X2) สามารถพยากรณ์ตัวแปรตาม (Y) ได้ร้อยละ 88 ส่วนอีกร้อยละ 12 จะเป็นอิทธิพลจากตัวแปรอื่นที่ไม่ได้อยู่ในชุดตัวแปรพยากรณ์

3. แนวทางการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี เน้นการปรับปรุงใน 4 ด้านหลัก ได้แก่ 1. คุณภาพของงาน ปรับปรุงสถานที่ให้สะอาด ปลอดภัย เหมาะแก่การปฏิบัติธรรม พัฒนาศักยภาพพระวิปัสสนาจารย์ให้พุทธบุตรเป็นหนึ่งเดียวกัน และส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีเพื่อการเผยแผ่ธรรมะ 2. ปริมาณงาน ลดขั้นตอนการปฏิบัติงานลง โดยใช้การจัดระบบกระจายภาระงานอย่างมีประสิทธิภาพ เพิ่มบุคลากรและทีมงานเฉพาะทาง ใช้เทคโนโลยีลดความซ้ำซ้อน

พร้อมสร้างเครือข่ายสนับสนุนทรัพยากร 3. เวลา บริหารจัดตารางกิจกรรมอย่างเหมาะสม พัฒนาระบบการประเมินผลและการลงทะเบียนผ่านระบบออนไลน์ พัฒนาประสิทธิภาพการสื่อสาร เพิ่มความยืดหยุ่นของกิจกรรม และ 4. ค่าใช้จ่าย ลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น ควบคุมงบประมาณอย่างโปร่งใส ใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ เพิ่มรายได้จากกิจกรรมธรรมะออนไลน์และการบริจาคแบบมีเป้าหมาย และพัฒนาพลังงานทางเลือกเพื่อความยั่งยืนทางการเงินในระยะยาว

อภิปรายผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี พบว่า คุณภาพของสถานที่มีความสะอาด สิ่งอำนวยความสะดวกครบถ้วน และบรรยากาศที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม รวมถึงการจัดพื้นที่แยกโซนอย่างเหมาะสม ด้านพระวิปัสสนาจารย์มีความรู้ ทักษะ และความเชี่ยวชาญตามแนวปฏิบัติของหลวงพ่ोजรัญ มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง แต่ยังมีขาดบุคลากรและทักษะด้านเทคโนโลยี ด้านการบริหารจัดการมีระบบที่ต้องพัฒนาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเน้นการใช้เทคโนโลยี ความโปร่งใส และการรับฟังความคิดเห็น ปริมาณงานสามารถรองรับผู้ปฏิบัติธรรมได้มาก ในช่วงเทศกาล อาจแออัดไปบ้าง ต้องการพระวิปัสสนาจารย์ และบุคลากรสนับสนุน เวลาในการจัดกิจกรรม มีการวางแผนอย่างเป็นระบบ แต่ยังคงต้องปรับปรุงการประสานงาน ส่วนด้านค่าใช้จ่าย มีการบริหารจัดการอย่างรอบคอบ โปร่งใสค่าใช้จ่าย มีต้นทุนในการบริหารจัดการค่อนข้างสูง ไม่มีการเรียกเก็บค่าใช้จ่ายจากผู้ปฏิบัติธรรม เปิดโอกาสทำบุญตามอัธยาศัย สอดคล้องกับงานวิจัยของพระอาทิตย์ สีลเตโช และคณะ (2564) ได้วิจัยเรื่อง ผลการวิจัยเรื่อง รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม พบว่า สำนักปฏิบัติธรรมที่มีประสิทธิภาพต้องมีสถานที่สะอาด สงบ ไม่ไกลชุมชน มีวิทยากรผ่านการอบรม บุคลากรชัดเจน เจ้าอาวาสควบคุมภาพรวม การบริหารโปร่งใส มีระบบบัญชีตรวจสอบได้ ไม่เน้นผลกำไร มีกฎระเบียบชัดเจน มีการประชุมและประเมินผลกิจกรรมต่อเนื่อง พร้อมหลักสูตรอบรมที่เหมาะสม ส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างยั่งยืน งานวิจัยที่ได้ยกมาข้างต้น สอดคล้องโดยเน้น คุณภาพของสถานที่ พระวิปัสสนาจารย์ และการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมให้มีประสิทธิภาพ

2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี พบว่า มี 2 ปัจจัยหลัก คือ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่า 1. การปฏิบัติตามเกณฑ์มาตรฐานสำนักปฏิบัติธรรมจังหวัดดีเด่น โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก มีสถานที่เหมาะสมต่อการปฏิบัติธรรม มีที่พัก ศาลาปฏิบัติ ห้องน้ำ โรงทานเพียงพอ สะอาด รมรื่น มีแผนพัฒนาสถานที่อย่างต่อเนื่อง พระวิปัสสนาจารย์ มีความเชี่ยวชาญและประสบการณ์

สูงในการสอนธรรมะและการปฏิบัติกรรมฐาน สามารถถ่ายทอดหลักธรรมได้เข้าใจง่ายและลึกซึ้ง มีเมตตา เอาใจใส่ การบริหารมีระบบงานชัดเจนและโปร่งใส มีโอกาสในการพัฒนา ด้านการใช้เทคโนโลยีและสร้างเครือข่าย ขณะที่อุปสรรคสำคัญ คือ ข้อกฎหมาย งบประมาณ และแรงกดดันจากภายนอก ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาปริชา เชนนนโท (2562) ได้วิจัยเรื่อง การบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผลการวิจัยพบว่า สถานที่ปฏิบัติธรรมมีความเป็นสัปปายะ สนับสนุนการอบรมหลักสูตรพระวิปัสสนาจารย์ และใช้หลักคำสอนตามพุทธศาสนา แม้สำนักปฏิบัติธรรมหลักจกมีน้อยแต่การปฏิบัติธรรมยังใช้วิธีสืบต่อจากครูบาอาจารย์ นโยบายการบริหารขึ้นอยู่กับเจ้าสำนัก แต่ยังมีโอกาสที่ดี คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐสนับสนุนกิจกรรม มีการเผยแพร่ธรรมะผ่านสื่อสารสนเทศ อุปสรรคของสำนักปฏิบัติธรรมแต่ละแห่งมีพื้นฐานและความพร้อมต่างกัน ขาดเครือข่าย และศูนย์กลางประสานงาน ขาดการขับเคลื่อนที่เป็นรูปธรรม 2. หลักสัปปายะ 7 ภาพรวมอยู่ในระดับมาก สถานที่เงียบสงบ ร่มรื่น ปลอดภัย และมีสิ่งปลูกสร้างเป็นสัดส่วน การเดินทางสะดวก ใกล้ถนนสายหลักและระบบขนส่ง การสนทนาในกรอบธรรมะ พระวิปัสสนาจารย์และเจ้าหน้าที่มีคุณธรรมและพร้อมดูแลผู้ปฏิบัติธรรม อาหารที่สะอาดเพียงพอ และเหมาะกับการปฏิบัติธรรม สภาพอากาศที่เหมาะสมและอาคารที่ปรับให้เข้ากับฤดูกาล และการจัดกิจกรรมอย่างสมดุลและเอื้อต่อผู้มีข้อจำกัด สอดคล้องกับงานวิจัยของพระปลัดธวัชชัย ขตติยเมธี (2561) ได้วิจัยเรื่อง การพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักสัปปายะในพระพุทธรูปของวัดสันกำแพง อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ผลการวิจัย พบว่า การสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุคุณงามความดีและมรรคผลนิพพานตามหลักพระพุทธศาสนาซึ่งวัดควรมีความพร้อมทั้ง 7 ด้านงานวิจัยที่ได้ยกมาข้างต้นสอดคล้องโดยเน้นให้สำนักปฏิบัติธรรมมีความเหมาะสม เอื้อต่อการปฏิบัติธรรมอย่างมีมาตรฐาน

3. แนวทางการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี พบว่า เน้นหลักการปรับปรุงใน 4 ด้านหลัก ได้แก่ 1. คุณภาพของงาน ปรับปรุงสถานที่ให้สะอาด ปลอดภัย เหมาะแก่การปฏิบัติธรรม พัฒนาศักยภาพพระวิปัสสนาจารย์ให้พุทธบุตรเป็นหนึ่งเดียวกัน และส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีเพื่อการเผยแพร่ธรรมะ 2. ปริมาณงาน ลดขั้นตอนการปฏิบัติงานลง โดยใช้การจัดระบบกระจายภาระงานอย่างมีประสิทธิภาพ เพิ่มบุคลากรและทีมงานเฉพาะทาง ใช้เทคโนโลยีลดความซ้ำซ้อน พร้อมสร้างเครือข่ายสนับสนุนทรัพยากร 3. เวลา บริหารจัดตารางกิจกรรมอย่างเหมาะสม พัฒนาระบบการประเมินผลและการลงทะเบียนผ่านระบบออนไลน์ พัฒนาศักยภาพการสื่อสาร เพิ่มความยืดหยุ่นของกิจกรรม และ 4. ค่าใช้จ่าย ลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น ควบคุมงบประมาณอย่างโปร่งใส ใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ เพิ่มรายได้

จากกิจกรรมธรรมะออนไลน์และการบริจาคแบบมีเป้าหมาย และพัฒนาพลังงานทางเลือกเพื่อความยั่งยืนทางการเงินในระยะยาว สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูปริยัติสุวัฒนาภรณ์ (ประภาส จนทวณโณ) (2560) ได้วิจัยเรื่อง การบริหารจัดการเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ของสำนักปฏิบัติธรรมจังหวัดระยอง ผลการวิจัยพบว่า แนวทางการบริหารจัดการเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้แก่ 1. ด้านสถานที่ โดยการจัดเตรียมสถานที่ให้เหมาะสมกับการเผยแผ่ 2. ด้านวิทยากร โดยการเตรียมความพร้อมของวิทยากรให้เหมาะสม 3. ด้านการบริหารจัดการโดยการบริหารจัดการให้เหมาะสมกับการเผยแผ่ศาสนาแต่ละรูปแบบ งานวิจัยที่ได้ยกมาข้างต้นสอดคล้องโดยเน้นการบูรณาการหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา กับ การบริหารจัดการยุคใหม่ ทั้งในด้านสถานที่ บุคลากร การจัดกิจกรรม และการใช้เทคโนโลยี เพื่อให้เกิดความยั่งยืน มีประสิทธิภาพ และตอบสนองต่อบริบทสังคมปัจจุบันอย่างแท้จริง เพิ่มศักยภาพการบริหารงานทั่วไปให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น

องค์ความรู้จากการวิจัย

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

จากภาพที่ 1 อธิบายองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรีซึ่งมีสาระสำคัญได้ 4 ประเด็น ดังนี้

1. ความพร้อมของสำนักปฏิบัติธรรม ทั้ง 3 ด้าน ได้แก่ 1. ด้านสถานที่ มีโครงสร้างพื้นฐานที่ครบครัน เช่น ที่พัก ห้องน้ำ โรงอาหาร ศาลาปฏิบัติธรรม และระบบรักษาความปลอดภัยที่ทันสมัย บรรยากาศเงียบสงบ ร่มรื่น และห่างไกลชุมชน จึงเหมาะสมต่อการปฏิบัติธรรม พื้นที่มีขนาดกว้างขวาง เดินทางสะดวก ใกล้ถนนสายหลัก และมีที่จอดรถเพียงพอ 2. ด้านพระวิปัสสนาจารย์ พระวิปัสสนาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรมนำตามแนวทางหลวงพ่ोजรัญมีจุดแข็งสำคัญ คือ ความเชี่ยวชาญและประสบการณ์สูงในการสอนธรรมะและการปฏิบัติกรรมฐาน ถ่ายทอดหลักธรรมได้เข้าใจง่ายและลึกซึ้ง มีเมตตา เอาใจใส่ และสามารถปรับรูปแบบการสอนให้เหมาะกับกลุ่มเป้าหมาย อีกทั้งยังมีการฝึกอบรมและพัฒนาทักษะอย่างต่อเนื่อง และ 3. ด้านการบริหารจัดการ การแบ่งหน้าที่ชัดเจนระหว่างพระวิปัสสนาจารย์ ชุรการ และเจ้าหน้าที่ดูแลกิจกรรมต่าง ๆ มีระบบลงทะเบียนและการจัดกิจกรรมที่มีขั้นตอนชัดเจน รวมถึงการบริหารจัดการการเงินที่โปร่งใส มีการบันทึกรายรับ-รายจ่ายอย่างเป็นระบบ ใช้เทคโนโลยีช่วยเสริมความปลอดภัย เช่น กล้องวงจรปิด และระบบลงทะเบียนออนไลน์ มีการประชาสัมพันธ์ทันสมัย และจัดประชุมอย่างสม่ำเสมอ

2. การบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมด้วยหลักสัปปายะทั้ง 7 ประการ ได้แก่ 1. อาวาสสัปปายะ มีศาลา ห้องปฏิบัติธรรม และที่พักแยกโซนชาย-หญิงต้นไม้ร่มเงาบรรยากาศธรรมชาติช่วยให้ใจสงบ ระบบกล้องวงจรปิด และดูแลความสะอาดอย่างต่อเนื่อง 2. โจรสัปปายะ ตั้งอยู่ใกล้ถนนสายหลัก หรือมีรถรับส่งจากจุดเชื่อมต่อ มีป้ายบอกทางหรือแผนที่ดิจิทัลสำหรับผู้มาใหม่ มีพื้นที่จอดรถและทางเดินเข้าสำนัก 3. ภัตสัปปายะ มีพระวิปัสสนาจารย์และเจ้าหน้าที่ที่สื่อสารได้ชัดเจนด้วยเมตตาให้คำแนะนำด้วยคำพูดสุภาพ สร้างสรรค์ และมีพลังทางจิตวิญญาณ 4. บุคคลสัปปายะ พระวิปัสสนาจารย์ที่มีเมตตา เข้าใจหลักธรรม มีเจ้าหน้าที่และจิตอาสาเข้าใจจริยธรรมและอัธยาศัยที่ส่งเสริมบรรยากาศแห่งธรรม 5. โภชนสัปปายะ โดยเน้นความเรียบง่ายและให้พลังงานเหมาะสมกับการปฏิบัติ มีอาหารจัดบริการฟรีสองมื้อต่อวัน โดยได้รับการสนับสนุนจากเจ้าภาพและผู้มีจิตศรัทธา 6. อุตุสัปปายะ อาคารถ่ายเทอากาศดี โดยเน้นความเงียบสงบ อากาศบริสุทธิ์ และการระบายอากาศที่ดี สถานที่ควรมีต้นไม้ร่มรื่น มีพื้นที่พักผ่อนในร่ม และปรับสภาพอาคารให้เหมาะสมในทุกฤดูกาล และ 7. อิริยาปถสัปปายะ การจัดสรรเวลาและสถานที่ให้เหมาะสมกับการปฏิบัติธรรม โดยเน้นการสลับอิริยาปถ เช่น การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ และการพักผ่อน

3. แนวทางในการพัฒนาการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมด้วยวิธี 4TOWS Matrix ได้แก่ 1. SO (ใช้จุดแข็งคว้าโอกาส) ใช้โครงสร้างพื้นฐานที่มีอยู่ รองรับกิจกรรมระดับประเทศ/นานาชาติ พัฒนาระบบลงทะเบียนออนไลน์ เชื่อมโยงเครือข่ายและประชาสัมพันธ์ต่อเนื่องส่งเสริมการฝึกอบรมเชิงลึก เช่น จิตวิทยา เทคโนโลยีและการสื่อสาร พัฒนาเครือข่ายการสอนตามแนวหลวงพ่ोजริญ 2. ST (ใช้จุดแข็งลดผลกระทบ) ปรับปรุงอาคารเก่าให้ปลอดภัย ใช้ระบบรักษาความปลอดภัยเสริมความเชื่อมั่น สร้างความร่วมมือกับองค์กรภายนอกใช้ความเชี่ยวชาญในการสอนเสริมสร้างความเชื่อมั่น ใช้ทีมงานและพระอาวุโสช่วยแบ่งเบาภาระและรักษาคุณภาพการสอนใช้ระบบบัญชีและเทคโนโลยีลดภาระงาน ขอคำปรึกษาจากเครือข่ายภายนอก 3. WO (ลดจุดอ่อนโดยใช้โอกาส) ติดตั้งโซลาร์เซลล์ ลดค่าใช้จ่ายไฟฟ้า ใช้เทคโนโลยีลดความแออัด ประชาสัมพันธ์ดึงดูดอาสา/เครือข่ายมาช่วยงาน อบรมพระรุ่นใหม่และฆราวาสช่วยงาน พัฒนาทักษะด้านเทคโนโลยีและหลักสูตรที่เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายหลากหลายแลกเปลี่ยนบุคลากรหรือจ้างผู้เชี่ยวชาญ อบรมทักษะใหม่ นำเทคโนโลยีมาช่วยงาน และเปิดรับอาสาสมัครภายนอก และ 4. WT (ลดจุดอ่อนเลี่ยงอุปสรรค) วางแผนงบประมาณ ซ่อมบำรุงระบบไฟ/น้ำ ปรับปรุงสุขอนามัย และตรวจสอบสถานะที่ดินเพื่อป้องกันข้อพิพาท จัดระบบหมุนเวียนและเวลาพักผ่อนให้พระอาจารย์ วางระบบรับอาสาสมัครและปรับปรุงการสื่อสารกับผู้ปฏิบัติธรรมวางแผนการเงินและบุคลากรระยะยาว ลดการพึ่งพาการบริจาค พัฒนาระบบสื่อสารภายใน และตั้งคณะทำงานเฉพาะด้านกฎหมาย

4. การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในมิติ 4 ด้าน ได้แก่ 1. คุณภาพของงาน ปรับปรุงสถานที่ให้สะอาด ปลอดภัย สะดวก ฝึกอบรมพระอาจารย์ให้มีทักษะหลากหลาย ใช้เทคโนโลยีช่วยบริหาร 2. ปริมาณงาน กระจายภาระงานด้วยระบบหมุนเวียนที่จัดเป็นเวร(วาระ) เปิดอบรมฆราวาสช่วยงาน ใช้ระบบจองและเวรออนไลน์ 3. เวลา วางตารางรอบกิจกรรมอย่างเหมาะสม ใช้เทคโนโลยีจัดตารางงานให้มีเวลาพักที่สมดุล และ 4. ค่าใช้จ่าย ใช้พลังงานทางเลือก วางแผนระดมทุนออนไลน์ ควบคุมงบประมาณที่มีความโปร่งใส

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. สำนักปฏิบัติธรรมควรต้องกำหนดนโยบายสนับสนุนการพัฒนาศักยภาพบุคลากร โดยจัดให้มีนโยบายระยะยาวในการพัฒนาองค์ความรู้ด้านการสอนธรรมะ การบริหารจัดการองค์กร และการใช้เทคโนโลยี โดยถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาทุนมนุษย์

2. สำนักปฏิบัติธรรมควรต้องส่งเสริมนโยบายการใช้เทคโนโลยีเพื่อการสื่อสารและแลกเปลี่ยนข้อมูล กำหนดแนวทางสนับสนุนให้แต่ละสำนักใช้แพลตฟอร์มออนไลน์ เช่น Zoom Line Group Facebook หรือเว็บไซต์เครือข่าย เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

3. สำนักปฏิบัติธรรมควรต้องกำหนดนโยบายส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีทางการเงิน ในภาคศาสนา สนับสนุนให้วัดและสำนักปฏิบัติธรรมสามารถใช้ระบบ e-Donation Application หรือ QR Code Payment ในการรับบริจาคอย่างถูกต้องและปลอดภัย

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

1. สำนักปฏิบัติธรรมควรต้องจัดทำแผนอบรมรายปีแบบบูรณาการสำหรับบุคลากร ในเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมโดยจัดทำแผนฝึกอบรมที่ครอบคลุมทั้งด้านการสอนธรรมะ การบริหารองค์กร และการใช้เทคโนโลยี

2. สำนักปฏิบัติธรรมควรต้องพัฒนาเว็บไซต์หรือแพลตฟอร์มกลางของเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรม ใช้สำหรับรวบรวมเอกสารการสอน วิดีโอการบรรยาย ข่าวกิจกรรม และเปิดแสดงความคิดเห็น

3. สำนักปฏิบัติธรรมควรต้องติดตั้ง QR Code สำหรับบริจาคในทุกจุดของสำนักปฏิบัติธรรม ที่เชื่อมโยงกับบัญชีธนาคารของวัดหรือโครงการเฉพาะ ในจุดที่เห็นเด่นชัด

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรต้องศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาการจัดการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่นในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 3

2. ควรต้องศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาการจัดการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่นในเขตปกครองคณะสงฆ์จังหวัดสิงห์บุรี

3. ควรต้องศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการพัฒนาการจัดการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นเครือข่ายของวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี ในต่างประเทศ

เอกสารอ้างอิง

กองพุทธศาสนศึกษา. (2555). *สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่น พุทธศักราช 2555*.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

พระครูปริยัติสุวัฒนาภรณ์ (ประภาส จันทวนโณ). (2560). การบริหารจัดการเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของสำนักปฏิบัติธรรมจังหวัดระยอง. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 6(2)(ฉบับพิเศษ), 231-245.

พระปลัดธวัชชัย ขตติยเมธี. (2561). การพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักสัปปายะ ในพระพุทธศาสนาของวัดสันกำแพง อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่. *วารสาร มจร มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์*, 4(2), 253-262.

- พระมหาปรีชา เขมนนโท. (2562). การบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 8(4), 364-375.
- พระอาทิตย์ สีลเตโช และคณะ. (2564). รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม. *วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์*, 8(3), 225-235.
- วัดอัมพวันและเครือข่าย. (2566). *บัญชีสำรวจผู้เข้าปฏิบัติธรรมวัดอัมพวันและเครือข่าย ประจำปี 2566*. สิงห์บุรี: วัดอัมพวันและเครือข่าย.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2552). *ผลการคัดเลือกสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่น เฉลิมพระเกียรติ 82 พรรษา ประจำปีพุทธศักราช 2552 (ประกาศ)*. กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- _____. (2558). *สำนักปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐานสูตร*. กรุงเทพฯ: บจก. ปัญญณ์ตร์ บู้คส์ บายดีง.
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (2558). *สภาปฏิรูปแห่งชาติ วาระปฏิรูปพิเศษ 2 : การปฏิรูปคุณธรรม จริยธรรม และธรรมาภิบาล*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร.
- อริศรา เล็กสรรเสริญ และคณะ. (2563). *รายงานสถานการณ์คุณธรรมสังคมไทย ปี 2563 (รายงานการวิจัย)*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- Yamane, T. (1973). *Statistics an introductory analysis* (3rd ed.). New York: Harper and Row.